УДК: 821.512.154

АБЫЛКАСЫМОВА Р. Т.
Ж. Баласагын атындагы КУУ, Бишкек
ABYLKASYMOVA R T.
KNU J. Balasagyn, Bishkek

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ АДАМДЫН РУХАНИЙ ДҮЙНӨСҮ

Внутренный мир человека в произведениях Чынгыза Айтматова

The inner world of a man of Chingiz Aitmatov's works

Макалада Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы адамдын ички дүйнөсүн чагылдыруу жагына багыттал-ган. Автор Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы философиялык, психологиялык жана көркөм аспектиле-рине кайрылат. Автор жаш муундарды Ч. Айтматовдун чыгармаларын окууга үндөйт.

Урунттуу свздвр: *ички дүйнө; Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы; философиялык; психологиялык аспек-тилери; жаш муундар.*

Статья посвящена исследованию внутреннего мира человека в произведениях ЧАйтматова. Автор обращается к философским, психологическим и художественным аспектам творчества Ч.Айтматова. Автор призывает молодое поколение к чтению его произведений.

Ключевые слова: *внутренний мир человека; творчество Ч. Айтматова; философские, психологические аспекты, молодое поколение.*

This article is devoted to the inner world of a man of Chingiz Aitmatov's works. The auther addresses to the philosophical, psychological and artistic aspects of Ch. Aitmatov's work. The auther calls the young generation to read his works.

Keywords: *the inner world of a man; philosophical; psychological aspects; young generation*

Залкар жазуучу-азыркы учурда дуйнеде чы-гармалары эц кеп окулган авторлордун бири бул Ч.Айтматов. Даанышмандык, керегечтук, сабыр-дуулук сыяктуу сапаттары терец, граждандык ац-сезими бийик киши деп билебиз.

Бул макалада биз Ч.Айтматов улуу инсандар-дын бири экенин эскертип жана анын чыгармаларын жаштарды окууга чакырып кетсек. Ч. Айтматов езунун философиялык ойлорун керкем сездун кучу менен элге таандык болду. Анын журекке жакындыгы, жамы дуйно журтчулугуна жеткилендиги жана таамайлыгы да мына ушунда. Чынгыз Айтматовдун чыгармачьшыгы адабият-чылар, искусство таануучулар тарабынан жакшы эле иликтенип, талданып, баасын алып келатат. Бирок, бул улуу гуманист жана залкар жазу-учунун чыгармачылыгына философиялык талдоо, баа али оз денгээлинде бериле элек. Ошол эле учурда оозеки болсо да ЧАйтматовдун улуу философ жазуучу экендиги женундегу пикирлер байма-бай айтылып келет. Биз Айтматовдун иде-ялары менен жуурулушуп, анын бийик асыл ой-лорун илимий чыгармачылыгында, жашоо тири-чилигинде туу тутуп жашап журуш керекпиз.

Адам тарбиялоодогу озуно гана тиешелуу бир канча артыкчылыктарды боюна сицирген адабият сабагында Чынгыз Айтматовдун чыгармаларын окутуу менен окуучуларды адамдык бийик сапат-тарга, гуманизмге, жаратылышты суйууге, улут-тук керкем нарктарды сактай билууге, урматтоо-го, суйууге, экиндикке, аруулукка, тазалыкка тар-биялоого чоц жол ачылат [5].

Белгилуу окумуштуу, айтматов таануучу ААкматалиевдин пикирине таянсак:

«ЧАйтматовдун феномени - баарыдан мурда, анын керкем дуйнеге кез карашынын системасы - элдик салтка, «Манас» баштаган эн бай фольк-лорго азыктанып, таянганында жана ошону менен бирге бир эле убакта Батыш жана Чыгыш элдери-нин керкем маданиятынын эн жакшы тажрыйба-ларын ширелиштире билгенинде» [4].

Адабият айдыцында аты ааламга таанымал болгон ЧАйтматовдун емур жолуна, ой-чабытына, адамдардын руханий дуйнесунун тазалыгына кошкон салымына саресеп салып карасак, анын чыгармаларында козголгон масе-лелер глобалдык масштабга ээ болгондугу менен езгечвлвнвт.

Анын улуу инсандыгы — езу жашаган доор-дон ондогон жылдар алдыга озуп чыккан-дыгында. Адамзаттын эртенки келечегине назар салып, кечээги кан куйген каардуу Улуу Ата Ме-кендик согуштан, термоядролук согуш корку-нучуна чейин чабыт салып, адам табиятынын бу-зулушу менен экологиялык чон катастрофага ба-гыт

алгандыгы, анын натыйжасында саясий-укуктук, экономикалык тенсиздиктин куч алышы тууралуу кенири панораманы ЧАйтматовдой эч бир адам керкем анализ жасай электигин баса белгилегим келет.
Айрыкча Ч. Айтматовдун глобалдык маселе кетерген чыгармаларынын бири — «Кылым ка-рытар бир кун» романындагы козголгон курч окуяларды беш аспектиде карасак болот. Адамзаттын ондогон кылымдар бою башка жан-жаныбарлардай жок болуп кетпей, тетирисинче, кайрадан енугуп-есуусунун сьфы эмнеде? Жазу- учунун кучтуу ой врушу буга так жооп берет. Чы-гармада Эдигей менен Казангагтгай рухий дуйнвсу таза жана кучтуу, адал эмгеги менен кун суруп, жашоодо адилеттикти туу туткан, ушуга окшогон карапайым адамдардын улуулугу гана азьфкы нивилизанияга алып келгени изилдееге алынгандыгы менен езгечеленет. Ошол эле учур-да адамзаттын енугуусуне бийлик ар турдуу жол-дор менен тоскоолдук жасоого аракет кылаарын, аракет кылып келгенин жана аракет кыла берээ-рин ачык кергезет да, дуйнену жан дуйнвсу таза, бирок адамгерчилик дуйнвсу улуу Эдигей, Казан-гап сыяктуу карапайым адамдар гана сактап кал-ганын жана сактап калаарын белгилейт.

Масштабдуу ойлонгон даанышман педагог катары Абуталип балдарга эле эмесбашкы кейип-керлер Эдигейге да, Казангапка да кучтуу таасир квреcвтвт, еткенгеазыркыга, келечекке коз ка-рашын ачыкка чыгаруу менен алардын, квкурвгун агартат, квзун ачат.

«Фудзиямадагы кадьф тундв» мурдагы муга-лим Айша апа эбак пенсияга чыкса да, бир убакта взу окуткан балдары Иосиф Татаевич, Исабектер-дин адеп-ахлактык жактан букшуп бузулган аба-лын коруп чын ниеттен берген таалим-нускаларынын эмне учун жугумсуз болуп калга-нынын себептерин андап тушуно албай жаны кейийт. «...Ушундай ынтымактуу, ушунчалык ниети таза балдар эленер? Эмне учун ушундай турмушка дуушар болдундр? Мен силерге аябай ишенчуу элем... Мына эми мынтип кабьфгам кайышып жаным каттуу кейип олтурат. Баягы балдарым жок. Андагы жаркыраган балдарым кайда? Алардан айрылганым ьфас, анда озумдо да айып бар... Кай жерден... эмнеден жанылыш ке-тирдик». Билбейм, башым ман...» - деп трагедия-нын тупку себебин озунун жана кесиптештеринин

ишинен издейт [7].

Адам баласынын жашоосу илгертен эле кара-ма-каршылыктарга толгон. Ак менен каранын, жарык менен карангынын, адам менен ажалдын ортосундагы курош туболук экен. Ушул карама-каршылыктар адам баласын улам чыйралтып, улам жаны курошко которуп чыгат тура! Бирок, ушул куроште адамзаттын улам бир зор ийгилик-ке жетишине, адам баласы озу ойлоп тапкан «бийлик» деген «илдет» тушоо болуп келгендиги, Абуталиптин оор трагедиялуу тагдыры, Казан-гаптын козу откондо, анын соогун эл ыйык деп эсептеген «Эне-Бейитке» коюуга бийликтин тыюу салышы, жайнаган бош жерден ушул корустонду космодромго айландырышы менен эле бийликтин зомбулугун да, зоокурлугун да ачып кергезген.

Бийликтин зомбулугу да, сокурдугу да ушунда экендигин мындан 20-30 жыл мурда эле Ч. Айтматов айтып да, жазып да койгонун моюнга ала-быз.

Ч. Айтматовдун “Кылым карытар бир кун” романындагы манкурт жонундо жазуучу: "Эткен-догулор жонундо эс-тутумусуз адам, дуйноде озунун ордун кайрадан аныктоо зарылдыгынан, озунун жана башка элдердин тарыхый тажрыйба-сынан айрылган адам сыяктуу тарыхый келе-чектуулуктон тышкары калып, кунумдук жашоо-го аргасыз болот”,-дейт.

Чынгыз Айтматовдун озунун айтуусунда, чы-гармадагы манкурттун идеясы «Манас» эпосунан алынган. Чыны менен эле анда, темендегудей саптар бар:

«... Баланы кармап алалы,
Башына шири салалы,
Уйге алып барып кыйналйлы...» [2].

Адамзаттын эс тутумунун негизги милдети ата-бабалардын ар кандай тажрыйбасын аздектеп, сактоо жана узгултуксуз келечек муундарга узурлуу пайдаланыш учун жеткируу экендиги талашсыз. Андыктан ар бирибиз ез тарыхыбызды барктап, изилдеп биле журушубуз керек экендигин унутпоо керектигин улуу жазуучубуз бизге мурастап кеткен. Манкуртчулук — бул жеке адамдын гана трагедиясы. Ал — жеке адам, бирок акылынан адашса да, ез ээсинен башканын буйругун аткарбайт. Анда ата-эне да, уй-було да, тукум да жок. Ал озу жашаган коомго таасир кергезе албайт, коомдун таасирин да кабыл ал-байт. Демек, ал чейрогв белгилуу таасир бере ал-багандыктан, башкалардын ан-сезимине взгвртуу киргизуугв жвндвмсуз. Тактап айтканда, тамак-танып, курсагы тойгон сон, башы оогон жакка кете берген маныроо курт. Ал коомго жана адам-затка коркунучтуу куч боло албайт.

Ал эми «Сабитжан — радиоманбаштар» эн коркунучтуу тип. Алардын вздврунун белгилуу чвйрвсу бар. Уй-булвлуу, балалуу-

чакалуу. Суйлвсв тилинен чан чыккан, дагы балбандыгын айт. Адамдарды свз менен жайгарып, алардын ичинде жогорку билимге ээ болгондору бар. Мындай карасан акыл-эси деле ордунда. Бирок, бийлик аларга тввнун терисинен «шири» кийгиз-бесе да, идеологиялык «каргыны» моюнуна так-кан. Аларга ит жеминдей каражат берип, эгер взунв каршы свз айтса, ачка калаарын эскерткен. Алар жугунду куйган ээсине шыйпандагандай, бийликке кошомат кылганды, жагынганды гана вздвштургвн. Кьфгыз эли аларды: — «Кун тийген жердин чоросу» — деп аташат. Алар мансапка да ынак келишет. Булар коомдо коркунучтуу кучке да ээ.

Мунун да башка себептери бар. Бийлик твбвлдвру тубвлуккв турбайт да. «Сабитжан — радиоманбаштар» муну жакшы билишет. Бийликтин куну бутуп баратканын элден мурда сезип, бийликке келер тарапка ото качат. Азьф аларды, адатта, «дужурлвр» — деп атап калышкан. Булар тымызын айлана-чвйрвну булгап журушвт. Алардын чыныгы жузун квпчулук учурда байкабай
каласьн. Булар кимдир-биреелерду «жеелеп», экинчисин «кеелеп» журе беришет. Байкабаган адамдар ишенип, качан, кантип? — алардын кур-мандыгы болгонун билбей калышат. Демек, булар кадимки манкурттардан коркунучтуу, коомдун айыкпас илдетинин вирустарын алып журуучулер болуп саналышат. Демек, «Сабитжан—радио манбаштар»—жалпы адамзатгын трагедиясы.

Ч.Айтматовдун чыгармасында артыкчылык — «манкурт» менен «радиоманбаштардын» айрым сырткы окшоштугу гана болбосо, алардын ички дуйнесу эч качан бири-бирине окшошпостугун даана, так ачып бергенинде. Бирок, Ч.Айтматов агабыз биздин елкодо, Кьфгыз Республикасында мындай радиоманбаштардын басымдуу болугун интеллегенциябыздын тузгенуне куйуп, мурдатан эле буга бекеринен каныр ыгын тутеткен эмес экен. Анткени, алар бийликтин былынгыт, балит иштерин коруп-билип турса да, оз пикирлерин ачык айтуудан коркушаарын, алар ар-намыстын ордуна «кучактаган столун» сактап калууну мак-сат кылаарын сезип-туюп, аларга езунун рухий дуйнесу менен каршы чыккан эле...

Жазуучу езу жашаган доорго жана анын келе-чегине кучтуу туюму менен иликтее жургузген. Ошол замандын эртенки тагдырына «балта ча-буучулар» эл эмес, ошол кезде бийликтин ише-нимине кирген, заты эмес, аты эле коркунучтуу уч тамга КГБнын «Сабитжанына» айланган Тансыкбаевдер, «кайыш курткачан» Сегизбаевдер «саясатты чемичкедей чаккан», интеллектуалдуу-лукту жана принциптуулукту башкалардан талап кылган, бирок адамгерчиликтин асыл наркын кунумдук мансап учун курмандыкка чалган пар-тиялык уюмдардын катчылары болоорун озунун кучтуу чыгармалары менен бийликке эскерткен жана сындаган Чынгыз агабыз болгонуна сыймыктансак болот.

Жазуучу озунун ар бир чыгармасында кичине-кей окуяны философиялык аспектиде карап, анын тупку себептерин коом менен тыгыз байланышта кармайт. Ошол эле учурда чакан ангемелеринен тарта романына чейинки чыгармаларында доор-дун актуалдуу маселелерин кетеруп чыгып, керкем дещээлде чечкендиги менен взгочеленет.

Ч.Айтматовдун «Кылым карытар бир кун», «Кыямат», «Касандра эн тамгасы» жана «Тоолор кулаганда» романдары оз ара гармониялык байланышта турат да, ошол эле кезде дуйнелук гло-балдык маселелерге сунгуп кирип, анын кандай кьфдаалда пайда болгонун, анын он-терс жакта-рын жеткиликтуу тил менен жеткирип, окурман-дарды анын чечуучу жолун ойлонууга аргасыз кылат. Каармандардын кулк-мунезу, психологи-ялык абалы, ой жугуртуулеру ынанымдуу бери-лип, окурман алардын жан-дуйнесуне езу кан-дайча аралашып калганын сезбей калат. Айрыкча, етуп жаткан окуялар тарыхый бир мезгил менен шайкеш келиши аркылуу, учур чечууну талап кылган маселелрди камтып, окурманды терен ой-го салат, ошол эле мезгилде адамдын жан дуйнесуне дурбелен салат да, сезимин тазалоочу катализатордук милдетти аткарат. Айрыкча, ав-тордун чыгармаларындагы каармандар Танабай, Толгонай, Эдигей, Казангап, Авдий, Бостон сыяк-туулардын кыял-жоруктары, мээнеткечтиги, жан дуйнелерунун аруулугу менен катар, ошол эле кезде оз принциптерин бекем тутушу, адамдык асыл сапаттары, ездерунун кызыкчылыгынан эл-дин кызыкчылыгын жогору койгондугу, эн негиз-гиси — алардын элдин эн женекей чыныгы екулдеру болгондугунда. Алар мансапкорлорго каршы куреште бийликти же байлыкты пайдала-нышкан жок. Анткени, алардын кызмат даража-сына туура келмек эмес, бирок алар бийликтеги-лерге Караганда ездерунун (жогорку билимге ээ болбосо да) интеллектуалдуулугу, калктын ой-мудеесун терен билиши, чындык учун ездерун аябай курмандыкка чалышы жана эн бийик адам-герчиликтери менен «кайыш курткачан-дардан», Тансыкбаевдерден,

Сегизбаевдерден, тактап айт-канда, «бийлик элитасынан» канчалык бийик ту-рарын Чынгыз агабыз зор чеберчилик менен ачып кергезду.

«Бийлик элитасы» азыркы кунде да ошол адаттан арылбай келе жатат. Алып керелу, автор-дун «Кыямат» романында диний гимназиядан билим алган, ошол эле учурда теология илимин-деги догмага каршы курешке чыккан Авдий Ка-листратов езунун аруу жан дуйнесу аркылуу башкаларга таасир кергезууге жасаган аракети максатына жеткен жок. Анын максаты ишке аш-мак эмес, анткени ал жашаган коомдун езу ыплас болчу. Атеизм кучтуу енуккен бул елкеде эч качан диний ишеним менен ошол кездеги коомдук ан-сезим бир идеологияга биригиши мумкун эмес эле. Мындан тышкары, бийлик тарабынан сулуу жана жылуу чечимдер кабыл алынган менен, бутундей иш-аракеттери адамзатка жана табигат-ка каршы багытталганын автор билгичтик менен чеберчиликте сынга алган.

Дагы бир эске алынуучу нерсе. Дуйне эли эко-логиялык маселе тууралуу жаныдан дурбеленге тушуп жатканда жазуучу жаратылышты корго-одон мурда, адамдын жан дуйнесун тазартуу за-рылдыгын «Асма кепуре» алгачкы ангемесинде козгоп, ал ойду «Ак кеме», «Дениз бойлоп жугурген ала дебет» повесттеринде, «Фудзияма-дагы кадыр тун» драмасында терендетет. Ал эми романдарында адам менен жаратылышты гармониялык жактан бир бутун дуйне катары карап, езунун философиялык ой чабытынын кенендигин кергезет да, жаратылышка жасаган ар бир када-мыбыз учун, табигат эселеп еч алаарын кенири панорамада ачып кергезет, тубелук «чечилбей келе жаткан» «адам уулу канткенде адам болот?» — деген курч маселени кьфгыз элине гана эмес, дуйне элинин алдында коюшу эле анын улуулугун, адамдын руханий дуйнесундегу жана табия-тындагы ар бир кичине езгеруулер езунун назик журегу аркылуу етеерун, ааламдагы бутундей окуяларга жеке жоопкерчиликти инсан катары кетергенун, ошол эле учурда адамзаттын акыл-эс менен жасаган иш-аракеттери гана дуйнену сак-тап калаарын алдын-ала эскерткенин эч ким тана албас.

Учурдун ектем талабын Чынгыз агабыздын кезу менен кере албаган туркейлугубузду, биз жырткыч деп эсептеген жаныбарлардан да «ашынган жьфткычтыгыбызды» автор «Кыямат» романында кичинекей эпизод менен эле суроттоп берди. Алып королучу, бул романда башкы каар-ман Авдий Калистратов наркомандардын турму-шун оз козу менен коруп, ал боюнча облустук бир гезитке материал даярдоого келет. Наркомандар менен чогуу энеден туума жыландч кара куурай-ды аралап чуркап баратып, карышкырдын болтурукторун корот. Козу жацы ачылган болтуруктор оздоруно коркунучтуу душманы «Адам» экенин кайдан билсин? Жан дуйносу таза Авдий алар менен жаш баладай ойноп отурганда, Акбара менен Ташчайнар келип калат. Ташчайнар атьфылып Авдийди жара тартууга секирет, коз ирмемде болтурукторуно бейкунее ушул адам зыян келтирбегенин, тетирисинче, аларга мээрим токконун сезе койгон Акбара жолун тороп, ому-роосу менен Ташчайнарды жыга уруп, Авдийди ажалдан сактап калат. Жьфткыч карышкырлардан аман калган Авдий акьфы «адам» аттуу «эки бут-туу жьфткычтардын» колунан олумге дуушар болот.

Адамдын денесин дурулдоткон ушул эпизоддо эмне деген сыр жатат? Ушунун озундо эле азы-ркы доордун адамдарынын ач коздугу, мансап жана байлык учун куроштун кучоп, анын на-тыйжасында, адамдык асыл насилдери кыйроого учураганын, асыл сапаттардын деформацияга дуушар болгонун, адам менен табияттын оз ара тыгыз байланышы узулгонун, натыйжада, адам табиятка гана эмес, «адам адамга — кас, адам адамга — карышкыр» принциби кучогондугун корком чечмелеп, бул зор глобалдык коркунучтуу корунушту токтотууга дуйно элине чакьфык менен кайрылганы ачык корунот.

ЧАйтматовдун адабият жана искусство тема-сында жазылган коптогвн макалалары корком чыгармачылыктын ар кандай туйундуу маселеле-ри, взгвчвлуктвру боюнча кенири тушунук алууга жардам берет [6]. «...Мына азыркы окуучу жаштарга менин биринчи жана эц акьфкы берип кетер сабагым ушул, аларга окутуп кеткен били-мим да ушул. Буга мен турмуштан алып чыккан бардык билимимди, бардык дилимди жум-шайм...» [8].

Аягында айтсак Чынгыз Айтматовдун ысмын туболукко калтыруу учун эки багытта иш алып барыш керек. Анын бири Айтматовдун чыгарма-ларын кенири пропагандалоо. Экинчиси - чыгар-маларын терец изилдее зарыл. Айрыкча, ар бир кьфгыз мектеп жашынан баштап омуру отконге чейин Айтматовдун чыгармаларынын баарын окуп чыгышы керек. Ар бир экинчи кьфгыз чы-гармаларын окубай туруп, “Айтматов кьфгызды тааныткан, кыргыздын Манасы, биздин атабыз” деп куру кыйкырык менен жашап келет. Мына ошондуктан Айтматовдун чыгармасын толук окутан мезгилде гана

кандай адам болушту, кантип эмгектеништи, кантип ыймандуу болушту уйроне алабыз. Ошон учун екмет езунун алдында тези-нен атайын комиссия тузуп, Айтматовдун бардык кол жазмаларын дуйненун кайсы елкосундо бол-босун чогултуп, аны кездун карегиндей сакташ керек. Айтматовдун ысымын туболукко калтьфуу учун анын атын ыйык, бийик денгээлде сыйлоо зарыл.

Пайдаланылган булактардын тизмеси

1. Социальная память и современность, - Бишкек, "Илим" 2000 г.
2. Сапаралиев Д., Кыргыз-Түрк «Манас, «Эркин тоо», 19.12.2014-ж.
3. Айтматов Ч. Беш томдук. – Б., Илим, 1999. 1 т. – 427 б., 2 т. – 490 б., 3 т. – 514 б., 4 т. – 450 б., 5 т. – 552 б.
4. Садыков А., Садыкова Н. Чыңгыз Айтматовдун повесттеринин стилдик өзгөчөлүктөрү. –Бишкек, 2002.
5. М.К. Көлбаева, Инсанды калыптандырууда Ч. Айтматовдун чыгармаларынын орду жана мааниси. НМУ. Наука и новые технологии, №4, 2009.
6. Абдылдабеков К.А. Ч. Айтматовдун публицистикасынын тематикалык өзгөчөлүктөрү К. Тыныстанов ат. ЫМУ. Макала http://nbisu.moy.su/_ld/10/1089_Abdyldabekov_K..pdf
7. Айматов Ч. Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат. - Ф.,1988.
8. Айтматов Ч. 5 томдон турган чыгармалар жыйнагы. Бишкек. 1999. 115 б.

Рецензенты: Мырзажанова Г. Е. – *кандидат филологических наук, доцент КГЮА*
Шаршенбаев А. К. – *кандидат филологических наук, доцент ИСИТО*